

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ОКОЛО ЛИЧНОСТТА НА КЕРАЦА ПЕТРИЦА, МАЙКАТА НА ЦАР ИВАН-АЛЕКСАНДЪР

Мариана Димитрова
Румяна Радупева
Светослав Савов

Кераца Петрица е предполагаема внучка на цар Иван Асен II по майчина линия. Имала двама братя — цар Михаил III и Белаур¹. Изворите за нея са оскъдни. В добавките на Бориловия синодик се пее вечна памет на майката на Иван-Александър **КЕРАЦН БЛАГОУЕСТНЕЪН ДЕСПОТНИЦН**.² Според Божилов Петрица било собственото име на царевата майка, което по-скоро звучало като Петра, докато Кераца трябвало да се схваща като един вид обръщение към високопоставено лице. То съответствувало на гръцкото *κυρά* — ‘госпожа’³. Но това твърдение се обезсилва от простия факт, че в добавките към Синодика тя е назована като Кераца — в случая това е лично име, а не обръщение. Съществуват впрочем достатъчно основания в подкрепа на становището, че средновековните българи имали по две лични имена: едното народно, другото — християнско⁴. Между многото примери ще посочим само случая с една от внучките на Кераца Петрица. Става дума за Кераца Мария, бъдещата императрица в Константинопол⁵. Тя била кръстена на знаменитата си баба Кераца — с това име я споменават повечето исторически извори.

Предполага се, че Кераца Петрица е родена някъде около 1280 г. и се е омъжила към края на XIII или най-късно в началото на XIV в.⁶ Византийският историк Йоан Кантакузин съобщава, че цар Иван-Александър бил син на Срацимир⁷. От това пък следва изводът, че Срацимир бил съпруг на Кераца Петрица. От брака си те имали 5 деца: Иван Александър, Йоан Комнин Асен, Михаил, Елена и Теодора⁸. Същият Кантакузин споменава Срацимир с титлата „деспот“⁹. Като „деспот“ той е титулуван и в добавките на Синодика¹⁰. По правило деспотската титла е свързана с отдаването на апанажно владение. За уточняване на този въпрос обикновено се използва едно писмо на римския папа Бенедикт XII от 15 юни 1337 г. То е адресирано до Кераца Петрица: там тя е титулувана „*ducisse Carnopen(sis)*“¹¹. Повечето изследвачи превеждат титлата на Кераца като „крънска деспотица“ и възпроизвеждат събитията по следния начин. Според едни Срацимир станал деспот на Крън през 1306 г.¹² (значи при управлението на цар Теодор Светослав), а според други — след 1323 г., т. е. при царуването на Михаил III¹³. След смъртта на Срацимир съпругата

му Кераца Петрица властувала по онези места в качеството си на „крънска деспотица“.

В двата преписа на споменатото по-горе папско писмо титлата на Кераца Петрица е изписана по различен начин. Докато в Reg. „Vat“ 12 sff — 156—157 (Benedictus XII, anno III, er 370. citt commun) се чете: „ducisse Carnonen“, в Reg. „Avenion“ 77, f 563 (Clemens VI, anno III, Paurs I, tom XXII) и в „Jacobus Coleti“ на същото място стои: „ducisse Carrionen“. Навремето издателят на папското писмо И. Дуйчев не обръща внимание на тази титла. Едва впоследствие той приема, че „ducisse Carnonen(sis)“ означава „деспотица на Крънската земя“¹⁴. Впоследствие към това мнение се присъединиха и други учени и то се наложи като окончателно в историческата ни наука¹⁵. Не може обаче да се отмине хвърлящата се на очи разлика в титлата на Кераца. В първия случай тя е назована „ducisse Carnonen“, а във втория: „ducisse Carrionen“. Тези различия (подчертани от нас) имат едно и също „уязвимо място“, което не ни дава основание да приемем безрезервно мнението, че става дума за средновековния град Крън. Може би тъкмо това е имал предвид П. Ников, когато изрично твърди, че титлата на Кераца Петрица няма нищо общо с Крън¹⁶. За съжаление той не аргументира позицията си. В подкрепа на становището му могат да се приведат следните съображения.

1. За това кой е държал Крън през интересувания ни период, знаем следното. От 1330 г. там се разпореждал Елтимир, чичото на цар Теодор Светослав. От това пък изхождаше П. Ников, когато обяви Крън за родово владение на Тертериевци¹⁷. Липсват обаче сериозни доказателства за локализирането на наследствените владения на Тертериевци в Източната част на Подбалканската област. Както бе доказано, Елтимир получил тези земи като зестра от съпругата си, която била дъщеря на цар Смилец¹⁸. По-късно, след 1321 г., по онези места се разпорежда Войсил, братът на цар Смилец, т. е. те се връщат на „законните“ си собственици. Следователно малко вероятно е тъкмо Крънската хора да е била областта, в която са се разпореждали деспот Срацимир и съпругата му Кераца.

2. Названието на града Крън произхожда от гръцкото κροῦνιά = „поток“, „извор“. От κροῦνιά произлязло κρηνός, което на славянски придобило формата КРЪНЪ¹⁹. При управлението на цар Иван Асен II градът продължавал да носи същото име: в Дубровнишката грамота на този владетел се чете „Крѣнскѣ хворѣ“²⁰, т. е. Крънското хора (област). През XIV в. обаче названието Крън е отдадено на забрава и името на този град се среща неизменно под друга форма — като „Потъка“. Така то е записано в един Пролог, публикуван от Хилфердинг (Потоуки)²¹, после у Йоан Кантакузин (Потъка)²² и накрая у Патриарх Евтимий (Потоуки)²³. Тъй като папското писмо е от XIV в. (1337 г.), а по това време градът фигурира

като Потука, малко вероятно е обръщението *ducisse Carnonen(sis)* да означава „деспотица на Крън“.

Всичко това ни дава основание да предложим друга хипотеза, а именно, че обръщението, което срещаме в папското писмо, е било *ducisse Carbonen(sis)* (т. е. деспотица на Карвуна), а не *ducisse Carnonen(sis)* (деспотица на Крън). Подобна грешка лесно е могла да бъде допусната в папската канцелария, едно поради небрежност, друго поради незнание.

Най-ранното свидетелство за приморската област Карвуна се среща в Българския апокрифен летопис от XI в. „землю Карвоуноскою“²⁴. Като „Карвунъскыѣ хорѣѣ“ областта е записана в Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II.²⁵ За италианските мореплаватели и търговци Карвуна е познато пристанище. За това свидетелствуват редица морски карти и портолани, в които името на града е записано в поиталианчената форма *Carbona* 39 пъти²⁶. За пръв път името на селището се среща в карта на Черно море от атласа на Петрус Висконте от 1311 г.²⁷ То присъства и в картите от 1313, 1318, 1320 г., както и в книгата на Мартино Санудо Стария от 1321 г. Там то е поставено между пристанищата Калиакра и Кастрици — в 9 карти²⁸. По-късните карти (от XV—XVI в.) фиксират същото положение. В повечето от тях са записани имената както на *Carbona*, така и на *Gauagna* — в 34 карти²⁹. Особено внимание заслужава начинът, по който е записано името на пристанището в посочените по-горе карти и портолани. Най-често срещаната форма е *Carbona* — в 39 случая. Има примери, макар и единични, в които името на селището е записано иначе. Например в карта на Средиземноморието от Мека де Виладестес от 20-те години на XV в. се среща означението *Carvia*³⁰. В друга карта, от атласа на Андрео Бианко от 1436 г., както и в атласа на Никола Паскуалини от XV в., срещаме формата *Crauca*³¹. Впрочем същата форма се среща още четири пъти³². Тези различия при изписването на името Карвуна в италианските източници позволяват да се изкаже предположението, че в оригинала на писмото на папа Бенедикт XII е стояло *ducisse Carbonen(sis)*, т. е. „деспотицата на Карвуна“. Впоследствие при снемането на преписите се е стигнало до грешката (замяната на „В“ с „N“), която създава толкова недоразумения.

Впрочем локализирането на средновековната Карвуна е спорно: според едни изследвачи става дума за днешния Балчик, според други — за Каварна³³. Още преди столетие К. Иречек отбелязва, че в отъждествяването на Карвуна с Балчик не може да съществува никакво съмнение³⁴. Становището му се потвърждава от средновековните портулани, в които обикновено пристанищата Карвуна и *Gauagna* (т. е. Каварна) са отбелязани на различни места. При това Карнава (Каварна) задължително се сочи на север от Карвуна.

По-важното в случая е друго. Балчик (Дионисопол), казва Псевдоскимнос, най-напред се наричал Круни (Κρουνοί) поради близките водни

извори³⁵. Круни нарича този град и Страбон³⁶, Крунос — Помпей Мела³⁷, а Крунон — Плиний³⁸.

Разликите в наименованието на един и същ град са очевидни. Това според нас е поредното доказателство за това как в папската канцелария е могла да се допусне отбелязаната по-горе грешка. Там са възприели евентуално старото име на селището (Κρουνοί), откъдето пък се е получила цитираната вече неколkokратно форма.

От писмото на папа Бенедикт XII научаваме и една любопитна подробност: Кераца Петрица била католичка. Неизвестни остават обстоятелствата, които са я накарали да прегърне идеите на Римската църква. При всички случаи обаче Кераца не е била католичка по рождение, т. е. преобръщането ѝ към католицизма ще е станало по-късно. Изключено е тази стъпка да е предприета в Крън. На юг от Балкана православието доминирало, а проявите на католицизма се преследвали с изключително упорство. Много по-вероятна изглежда другата възможност: Кераца да е станала католичка в качеството си на деспотица на Карвуна. Като оставим настрана личните ѝ мотиви (те ще си останат завинаги тайна), можем да свържем това събитие със силното западно влияние по онези места, най-вече през XIV в., когато Черно море се превърнало в своеобразно „генуезко езеро“. Това пък може да се смята като поредното доказателство в подкрепа на предложената от нас хипотеза.

Твърдението, че деспот Срацимир и съпругата му Кераца се разпореждали не другаде, а в Карвунската област, налага преразглеждането най-малко на два въпроса: 1) кое заставило Кераца Петрица да изостави деспотството си и да потърси убежище в Сърбия, при своята дъщеря, сръбската кралица Елена, и 2) по какъв начин тримата братя Балик, Теодор и Добротица установили властта си над Карвуна?

Първият факт в повечето случаи само се констатира, без да се обяснява. Или пък се извежда от презумпцията, че Елена не можела да откаже задължителното гостоприемство на своята майка. Изобщо не се коментират причините, които накарали Кераца да изостави едно владение, в което дотогава се разпореждала самовластно³⁹. Впрочем много от последвалите събития позволяват да оприличим отпътуването на Кераца по-скоро на бягство, отколкото като израз на майчина привързаност или пък прищявка. Защото по неизвестни за нас причини в Сърбия се озовали още двамина от синовете на Кераца (Йоан Комнин Асен и Драгушин) и другата ѝ дъщеря Теодора⁴⁰. Някои обявяват, че тази странна миграция довела до появата на своеобразна „българска партия“ в сръбския владетелски двор. Въпросът обаче е в друго: доброволно или насилствено е било това „масово преселение“? И кои са всъщност причините, които заставили

най-близките роднини на цар Иван-Александър да потърсят убежище (или спасение) в чужбина?

Отговорът според нас трябва да се търси в обстоятелствата около възцаряването на Иван-Александър. Както съобщават византийските историци, след детронирането на цар Иван Стефан (1331 г.) в България „мнозина се борили и оспорвали властта“.⁴¹ Постепенно надмощието преминало на страната на ловешкия деспот Иван-Александър, „който завзел върховната власт след много борби“⁴². С положителност е известно, че един от водачите на опозицията бил Белаур — братът на Кераца Петрица⁴³. Засега неизвестна остава позицията на Кераца, майката на ловешкия деспот. В началото изглежда тя е възприела изчаквателна политика. Иначе не можем да обясним факта, че до средата на 1337 г. тя запазила и титлата, и владенията си. Впоследствие по неизвестни причини е преминала на страната на противниците на Иван-Александър. Когато в края на 1336 или началото на 1337 г. цар Иван-Александър спечелил окончателната победа над вътрешната опозиция⁴⁴, противниците му били подложени на преследване. Сред тях била не само майка му Кераца, но и останалите членове на семейството му: братя и сестра. Те били заставени да поемат тежкия и пълен с неизвестности път на изгнаничеството.

Не се ли разминават тези постановки с моралните норми на епохата, т. е. със задължителната майчина любов и неизменната синовна признателност? Разбира се — да, ако разсъждаваме в чисто теоретичен аспект. Но средновековната ни история е пълна с примери за убийствени разпри между най-близки роднини. А неутолимата жажда за власт понякога е преобръщала даже майчинските чувства, какъвто е например случаят със сръбската кралица Елена. След смъртта на съпруга си Стефан Душан тя се намесила в борбата за престола, воювала срещу всички претенденти, включително и срещу собствения си син Урош⁴⁵. Дали не се е вдъхновявала от примера на майка си Кераца, която навремето направила всичко възможно да прегради пътя на сина си Иван-Александър към търновската корона? И накрая заплатила честолюбивите си амбиции с преследване и изгнаничество.

Според Божилов отпътуването на Кераца за Сърбия станало към 1340 г.⁴⁶ Възможно е това да е станало и по-рано: в края на 1337 или началото на 1338 г. Тогава именно Карвунската област била преотстъпена на Балик и неговите братя. Тях трябва да броим за онези съюзници на Иван-Александър, с чиято помощ той възстановил властта си над приморската област. Може да се смята за доказано, че Балик и братята му са издънка на Тертериевия род⁴⁷, значи роднини и на цар Иван-Александър. Благодарение на високото му покровителство те разполагали с достатъчно време да укрепят положението си в Карвуна. Стигнали дотам, че през 1346 г. до помощта на Балик, „архонта на Карвуна“⁴⁸, се домогва вече цариградското

правителство. По-късно тези Тертериевци се сдобили с някаква относителна самостоятелност, но продължавали неизменно да поддържат добри отношения с Търново. Тази лоялност демонстрира и деспот Добротица през следващите десетилетия. В основата на този иначе неразбираем сговор по всяка вероятност стоят събитията, свързани с отстраняването на Кераца Петрица от Карвуна.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Божилев, Ив. Фамилията на Асеновци. С., 1985, с. 136.
- ² Попруженко, М. Синодик на цар Борил. С., 1928 (Български старини, VIII), § 121, с. 88.
- ³ Божилев, Ив. Пос. съч., с. 137.
- ⁴ Андреев, Й. Курс лекции по история на Второто българско царство. С., 199.
- ⁵ Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. С., 1994, с. 201.
- ⁶ Божилев, Ив. Пос. съч., с. 137.
- ⁷ ГИБИ, т. X, С., 1980, с. 266.
- ⁸ Божилев, Ив. Пос. съч., с. 137.
- ⁹ ГИБИ, т. X, С., 1980, с. 225.
- ¹⁰ Попруженко, М. Пос. съч., с. 88.
- ¹¹ Дуйчев, Ив. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. — ИБИД, XIV-XV, 1937, с. 206—210.
- ¹² Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. I, С., 1968, с. 219.
- ¹³ Божилев, Ив. Пос. съч., с. 138.
- ¹⁴ Дуйчев, Ив. Пос. съч., с. 206—210.
- ¹⁵ Ал. Бурмов. Пос. съч., с. 218—219; Божилев, Ив. Пос. съч., с. 138.
- ¹⁶ Ніков, Р. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch — bulgarischen Beziehungen, studi Bizantini e Neoellenici vol. V, Roma, 1939, с. 238, бел. 3 под линия, Бурмов, Ал. Пос. съч., с. 217.
- ¹⁷ Ніков, П. Из история на Подбалканската област. — Родина, год. I, кн. I, С., 1938, с. 28.
- ¹⁸ Бурмов, Ал. Пос. съч., с. 217.
- ¹⁹ Аврамов, В. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при Трявна. С., 1929, с. 37.
- ²⁰ Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина, част 2, С., 1941, с. 42—43.
- ²¹ Аврамов, В. Пос. съч., с. 37, бел. 1 под линия.
- ²² Пак там, с. 36, бел. 1 под линия.
- ²³ Пак там, с. 36, бел. 2 под линия.
- ²⁴ Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина, част 1, С., 1943, с. 237.
- ²⁵ Пак там, част 2, с. 42 — 43.
- ²⁶ Димитров, Б. България в средновековната морска картография XIV—XV в., С., 1984, карти № 1, 2, 3, 4, 5, 18, 27, 28, 32, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 70 — сб. Швеция и България. Гласове от седем века. С., 1980, Табл. 17 (II, 4); 18 (II, 5).

- ²⁷ Димитров, Б. Пос. съч., карти № 1, 2, 3, 4.
- ²⁸ Пак там. Карти № 1, 2, 3, 4, 5, 39, 58, 63, 68.
- ²⁹ Пак там. Карти № 15, 17, 18, 19, 25, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 66, 70.
- ³⁰ Пак там. Карта № 15.
- ³¹ Пак там. Карта № 17.
- ³² Пак там. Карти № 19, 30, 34.
- ³³ Гюзелев, В., Ал. Кузев. Български средновековни градове и крепости. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Том I, Варна, 1982, с. 282.
- ³⁴ Jireček, C. Archäologische Fragmente aus Bulgarien IV. Das Pontusgebiet und der östliche — Naemus — АЕМ, X, 1886, p. 183.
- ³⁵ Цитирано по Аврамов, В. Пос. съч., с. 37, бел. 3 под линия.
- ³⁶ Цитирано по Аврамов, В. Пос. съч., с. 37, бел. 4 под линия.
- ³⁷ Цитирано по Аврамов, В. Пос. съч., с. 37, бел. 5 под линия.
- ³⁸ Цитирано по Аврамов, В. Пос. съч., с. 37, бел. 6 под линия.
- ³⁹ Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България, с. 201.
- ⁴⁰ Божилов, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, с. 136—137.
- ⁴¹ Андреев, Й. България през втората четвърт на XIV в. В. Търново, 1993, с. 252—253.
- ⁴² Пак там, с. 523.
- ⁴³ Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци, с. 136.
- ⁴⁴ Андреев, Й. България през втората четвърт..., с. 523.
- ⁴⁵ Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци, с. 186—189.
- ⁴⁶ Пак там, с. 137.
- ⁴⁷ Кратка история на Добруджа, Варна, 1986, с. 61—69.
- ⁴⁸ ГИБИ, Т. Х. С., 1980, с. 325.